

SOTSIAL XOSLANGAN SO‘ZLARNI KORPUS ASOSIDA TAHLIL QILISH (JADID DRAMALARI MISOLIDA)

D.Rustamov

Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti
universiteti mustaqil tadqiqotchisi

Annotatsiya: maqolada jadid namayondalarining tilga oid qarashlari, lisoniy imkoniyatlarining sotsial xoslanishi, so‘zlarni korpus asosida tahlil qilish tavsiflangan.

Kalit so‘zlar: jadid, sotsial, korpus, xoslanish, til, til birligi.

Ma'lumki, jadidchilik eng avvalo ma'rifatparvarlik harakati sifatida paydo bo'lgani uchun jadidlar o'z faoliyatlarini maktablar ochish, darsliklar yozish va matbuot nashrlarini chiqarish bilan boshladilar. Jadidlarning til, yozuv va imlo bilan bog'liq qarashlari ularning ana shu amaliy harakatlarida ham aks etgan edi. Jadid matbuotida ham hech bir jadidchi uchun befarq bo'lmagan bu mavzularda e'lon qilingan maxsus maqolalar ko'plab chop etilgan ediki, jadidchilik harakatining til, yozuv va imlo xususidagi kredosini shu manbalardan ham bilib olish mumkin. Jadidlar milliy maktab va milliy matbuot yaratish uchun kurashga kirishar ekanlar milliy hayotning bu ikki ajralmas jabhasida milliy tilni rivojlantirish, yangi adabiy tilni shakllantirish orqali muvaffaqiyatga erishish mumkinligini his etar edilar. Shu sababli til, yozuv va imlo masalalari jadidchilik harakatining diqqat markazida turgan masalalardan biri edi, deyish mumkin. Jadidlarning til va imlo borasidagi sa'y-harakatlari va islohotlariga ikki ijtimoiy kuch tarafidan to'sqinlik mavjud edi. Ma'lumki, chor ma'muriyati jadidchilik oqimi vujudga kelgan birinchi vaqtlardanoq zimdan bu harakatning payini qirqish hamda xalq ommasi o'rtasidagi e'tiborini pasaytirishga harakat qilib keldi. Jumladan, o'sha yuqorida qayd etib o'tilgan Qozon diniy seminari rasining Ilminskiydan keyingi

direktori Aleksey hazrat 1905-yildan keyingi davrda imperiyadagi musulmonlar orasida yangi maktablar ochilib ularda o'qish o'shayerlik xalqlarning ona tillarida olib borilayotgani, yangi gazeta hamda jurnallar nashr qilinib, ular ham milliy tillarda chiqayotgani xususida imperiya ichki ishlar vazirligiga "Rossiya musulmonlari orasidagi hozirgi harakat" deb nomlangan maxsus ma'ruza yozib, bu harakatlar panislomizm deb baholanadi va Rossiya imperiyasi uchun juda xavfli holat ekanligi bildiriladi. Har bir inson va xalqning eng oddiy huquqi – o'z ona tilida muloqot qilish huquqi chor amaldorlarini ana shunday vahimaga solganligini yana shunda ko'rish mumkinki, bu ish Ministrlar Soveti va Davlat Dumasiga qadar uzayadi va maxsus komissiya tuziladi. Mazkur komissiyaning faoliyati Dumadagi musulmon deputatlar tomonidan qattiq tanqid ostiga olingani ma'lum. Jadidlar va Rossiya hukmron doiralari o'rtasida vujudga kelgan ixtiloflarning dastlabkilaridan biri ham imperiyadagi g'ayrius millatlarga o'z ona tillarida ta'lim olish huquqini berish yoki bermaslik masalasidagi munozara edi.³³ Davlat Dumasining 1910-yildagi majlislarida bu masala maxsus muhokama qilingan va Rossiyadagi o'ng kuchlar vakillari "ta'lim hukumat qo'lida, ruslar izmida bo'lsin, ruxsatsiz maktab ochilmasin, o'qish rus tilida bo'lsin" degan talablar bilan chiqadilar. Rus so'llari ruxsat olingan taqdirda g'ayriuslar maktab ochishga va o'z ona tillarida ta'lim olishga haqli degan fikr bildiradilar. Musulmon fraksiyasi esa ta'lim millatlarning o'z ixtiyoriga berilishi lozimligi, ta'lim har bir xalqning ona tilida bo'lish lozimligini bayon etadi. Rossiyadagi jadidlar, jumladan Turkiston jadidlari ham ayni shu fikrni yoqlar edilar. Duma majlisi keskin tortishuvlarga aylanadi va til masalasi hal bo'lmay qolaveradi. Nihoyat, g'ayriuslar ta'lim tili haqidagi hujjat qabul qilinadi hamda Rossiyaning markaziy gubernalaridagi maktablarda o'qish tatar va rus tillarida olib boriladi. Turkistonda esa "adabiy til mavjud emasligi uchun" ta'lim faqat rus tilida olib boriladi degan qaror qabul

³³ Л.Раупова. Диалогик дискурс таркибида учровчи тенг таркибли қўшма гапларнинг синтактик-семантик хусусиятлари. // Андижон давлат университети ахбортомаси, 2011. – №1. – Б. 65-68.

qilinadi. Bu o'ta shovinistik qaror jadidlar orasida norozilik bilan kutib olinadi va ko'p o'tmay "Tarjumon" gazetasida "Chig'atoy tili" degan maqola e'lon qilinadi. Muallifi shubhasiz Gasprali Ismoilbeyning o'zi bo'lgan bu maqolada bu xususdagi e'tirozlar quyidagicha bayon qilinadi: "Samarqand, Farg'ona, Sirdaryo qit'alarining shevalari eski chig'atoy shevasidir. Bu sheva adabiy o'ldig'i butun jahona ma'lumdur. Hatto turk shevai adabiyalarining eng qadimi va mabdoi o'ldig'i lisoniyun oldinda masdaqdir. Taftazoniylar, Ahmad Yassaviylar, Ali Qushchi, Alisher Navoiy va shoirlari vujuda kelturmish Turkiston nechuk "tilsiz", "adabiyotsiz" o'linur? Rus millatining lisoni adabiyi olmadig'i zamonda Lomo'no'suf, Pushkin kabi adiblarning vujudindan uch va to'rt yuz sana muqaddam chig'atoy, ya'ni Turkiston tili forsiya foiq bo'lindig'i da'vo o'linur-da, bugun Turkiston belisondur deyu nasil hukm o'linur?". Rossiyadagi musulmon turkiy xalqlarga mansub jadidlarning o'tgan asrning boshlarida yangi umumiy adabiy tilni yaratish xususidagi tashabbuslari ularning bu borada romantik kayfiyatda bo'lganligini bir belgisidir. Qirimlik G'asprali, Tataristonlik M. Begiyev, turkistonlik Mahmudxo'ja Behbudiy turkiy xalqlar uchun yagona adabiy til yaratish borasida hamfikrdirlar. G'aspralining "Tarjimon" gazetasi o'sha davrda bu g'oyani targ'ib qiluvchi asosiy minbar bo'lgan edi. "Tarjimon"ning 1900-yillar boshidagi sonlarida ushbu g'oyani hayotga tadbiq etish borasida ko'plab maqolalar e'lon qilingani ma'lum. Ayniqsa, 1906-yilda til bo'yicha uyushtirilgan munozaralar kezida bu xususdagi fikrlar gazeta sahifalaridan ko'proq o'rin egallagan edi. Ma'lumki, 1906-yilda Rossiya Maorif ministrligi imperiyadagi musulmon xalqlarga o'z ona tillarida ta'lim olishga ruxsat beradi va N.I. Ilminskiy kabi "olim"larning tavsiyasiga ko'ra, shekilli, bu ta'lim har bir qavmning o'z shevasida amalga oshiriladi, deb belgilanadi. Turkiston va boshqa mintaqalardagi jadidlarni eng g'azablantirgan narsa ham shu edi. Maorif ministrligining ushbu qarori jadidlarning til haqidagi qarashlarining, ya'ni imperiyadagi musulmon turkiy xalqlar uchun yagona adabiy til yaratish xususidagi orzulariga tamoman ters

tushganligi bois "Tarjimon"ning o'sha yillardagi sonlarida bu xususda keskin chiqishlar mavjud. "Til birligi masalasi bizim hazratimizda hayot mamot masalasidir va biz bu masalada bir qadam ham orqaga chekinmaymiz,- deb yozadi Gasprali Ismoilbey 1906- yil 18-dekabrda. – Bizning uchun orqaga chekinmoqqa yo'l yo'q. Yashasin millat! "Til birligi", "Mushtarak til va adabiyot" zarurligi mutlaqo ayon bo'ldi. Rusiyadagi turk-tatarlar o'z uchrashuvlarida, majlislarida umumiy turkiy tilda so'ylashajaklar, hujjatlar, yozishmalar umumiy tilda olib borilajak. Bu yil (1906– *ta'kid bizniki*)–adabiyotchilardan, yozuvchi va publisisitlardan o'ndan to'qqizi umumiy turkiy tilda so'zlashib yozib keldi. Bu yil joylarda yigirmadan ortiq yangi gazetalar paydo bo'lishiga qaramasdan "Tarjimon"ning obunachilari soni kamaymadi. Hatto ba'zi joylarda ortdi. Bu umumiy til birligining natijasidir. "Tarjimon" umumiy bir milly gazetadir. Uning tili ham umumiy bir milliy tildir. Yashasin millat! Ham yashar, chunki tilda va fikrda birlikning zarurligini angladi. Til birligi esa adabiyot birligidir. Bu esa o'z navbatida mehnat va harakat birligining asosi o'laroq millatning ozodligini ta'min etajakdir". Turkiy xalqlarning mushtarak tili haqidagi gaplar 1905 yildagi islohotlardan keyin, chorizm hukumati o'z mustamlakalaridagi xalqlarga biroz yon berganidan, ularga ba'zi huquqlarini taniganidan so'ng avj oldi. Chunki, Rossiyadagi jadidchilik o'zining tashkiliy davrini tugallagan, endi u mamlakat miqyosida birlashishi va chor hukumati va rus kapitali bilan kurashga kirishishi kerak edi. Chorizm bilan xalqlarning o'z huquqlarini qo'lga kiritish, rus kapitali bilan milliy bozorlarga egalik masalasida kurash boshlanishidan oldin tabiiyki, jadidchilik umumiy, yagona til vositasida siyosiy oqim sifatida jipslashishi kerak edi. Til masalasi endi bir madaniyat masalasi bo'lishdan chetga chiqqan edi o'sha yillari. Shu sababli, xususan, 1906 yil Gaspralining o'z ta'biri bilan aytganda "til yili" bo'ldi. Jumladan, 1906 yil Nijniy Novgorodda Rossiya musulmonlarining 600-700 vakili ishtirok etgan bir kongressda umumiy adabiy til yaratish masalasi o'rta qo'yildi. Bu tilni asta-sekin shakllantirish va kommunikativ amaliyotda

qo'llash haqida qaror qabul qilindi.³⁴ Xronologiyaga e'tibor berilsa, Rossiya musulmonlari kongressi qabul qilgan umumiy adabiy til haqidagi qaror bilan chor Maorif ministrligining har bir turkiy qavmga mahalliy shevalarda ta'lim olib borish haqidagi ko'rsatmasi tarixan bir davrda vujudga kelgani ko'rinadi. Bu hol tasodifiy emas, albatta. Rus hukmron doiralari jadidchilikni endi ma'rifatparvarlik oqimi deb emas, o'zlarining kelajakdagi, balki hozirdagi raqiblari deb bilardilar, shu sababli bu harakatga qarshi kurash endi zimdan emas, ochiqcha edi. Kongress qarori e'lon qilinmasdanoq unga qarshi chorani e'lon qilishni shu bilan izohlash mumkin, xolos. "Tarjimon"da Maorif ministrligining bu qaroriga qarshi Ismoilbey shunday yozgan edi: " Maorif inspeksiyasining bu ishini biz butunlay xato deb bilamiz, chunki xalqning ona tili bu millatning adabiy tilidir. Agar bizim qadimiy adabiy tilimizning bir halqasi Alisher Navoiy tili bo'lsa, turli shevalardan tarkib topgan zangi zaamonaviy tilimiz uning ikkinchi halqasidir". Ta'kidlash lozimki, Gaspralining 1884 yildan chiqqan boshlagan "Tarjimon" gazetasi ana shu umuturk tilining boshlag'ich shaklida ish yuritardi. Gazeta sohibining ta'biricha, bu nashrni o'qigan "Bosfordagi qayiqchi ham, Koshg'ardagi tuyachi ham birdek tushinishi" kerak edi. Bu maqsadga erishish uchun, birinchidan, 19-asr oxiri va 20-asr boshidagi musulmon turkiy xalqlarning jonli tillarining imkoniyatlarini jalb etish; tarixda mavjud adabiy til an'analariidan foydalanish (masalan, eski O'zbek adabiy tili -"chig'atoycha" va Usmonli adabiy tili) lozim edi. G'asprali har ikkalasini uddalagan ko'rinadiki, haqiqatan ham uning gazetasi Polshadan tortib Koshg'argacha, Istanbuldan tortib Qozon va Ufagacha tarqalar edi. Afsuski, so'nggi yillarda, G'asprali yaratgan tilni u yoki bu xalqning mulki, bu til u yoki bu turkiy adabiy tilga asoslanardi, degan noxolis mulohazalarga ham duch kelinmoqda. Jumladan, turk olimi Ahmet Bijan Erjilasun (Ercilasun, Ahmet Bican) G'asprali Usmonli turk adabiy tilini butun turk dunyosiga adabiy til qilish harakatida edi¹,

³⁴ Л.Раупова. Бадий асар таркибида қўлланувчи қўшма гап шаклидаги мақолларнинг миллий ментал белгилари. // Вестник Каракалпакского отделения АН РУЗ. – Нукус, 2011. – №1. – Б. 39-43.

degan fikrni bildiradiki, bu haqiqatga uncha to'g'ri kelmaydi. Boshqa bir turk tadqiqotchisi To'rgay Uzun (Uzun, Turgay) haqli ta'kidlaganidek, Usmonli turk adabiy tili, shubhasiz o'sha zamonning eng taraqqiy etgan va ishlangan turkiy adabiy tili bo'lsa-da, uning og'ir arabcha va forsha sintaktik birliklardan to'lib-toshganligi orta turk adabiy tili mavqeini egallashga to'sqinlik qilgan. Buning ustiga G'asprali o'zining til haqidagi ilk maqolalaridayoq "Osmanlı lisânını sadeleştirme aslı "Türkî" olan bu lisânı oldukça "Türkleştirmek" demektir; bundan matlap ise edebiyattan milleti ya'ni Türkleri müstefîd etmektir. Garp dillerinden dilimize karışmak isteyen kelimelerin mukabilini bulup kullanmak ve mukabilini bulamayıp kabul ettiklerimizi kavâ'id ve tabî'at-ı Türkîye tabîk edip kullanmak lâzım geldiği gibi 'Arap'tan, Fars'tan kabul ettiklerimizi dahi böyle etmelidir. Türkçesi bulunan bir kelime yerine diğer bir lisânın kelimesini isti'mâl etmek cinâyet-i edebiyedir" [Usmonli tilini soddalashtirish aslida turkiy bo'lgan bu tilni "turklashtirish" demakdir; bundan kutilajak natija esa millatni, ya'ni turklarni adabiyotdan xabardor etmoqdir. G'arb tillaridan tilimizga kirmoq istagan so'zlarning muqobillarini topib qo'llash, muqobillari topilmaganini esa turkchening qoidolari va tabiatiga moslashtirib qabul qilish lozim bo'lganidek, arab va fors tillaridan olingan kalimalarni ham ana shunday tahrir qilish lozim.³⁵ Turkchasi mavjud bo'lgan bir so'zning o'rniga boshqa bir tilning kalimasini qo'llash jiddiy jinoyatdir - *tarjima*], deb ta'kidlagan edi. Gasprali Ismoilbeyning yaratishga intilgan umumturkiy mushtarak tilning dialektal asoslari xususida to'xtalgan ingliz tadqiqotchi Brayn Vilyams (Williams, Brian G.) masalaga birmuncha xolisona yondashganini aytib o'tish kerak: "G'asprali "Tilda, fikrda va ishda birlik" shorini o'z gazetasi uchun yaratdi va turkiy deb ma'lum bo'lgan bir turk tili vositasida amaliyotda qo'lladi. O'rta turk tili deb bilingan G'aspralining bu tili keng bir

³⁵ Л.Раупова. Речевой этикет в сфере массовой коммуникации Хорижий филология. -Самарканд, 2009. -№ 3. 77- 80 б.

qipchoq Turkchasining so'zlar xazinasini o'zida jam etish bilan birga soddalashtirilgan O'g'uz turkchasi lahjalariga (asosan arabcha va forscha so'zlar hamda turkcha devon tilining grammatik xususiyatlaridan tozalangan usmonlichaga) tayanar edi. Ikki buyuk turk tilini birlashtirgan bu qorishiq til qipchoqcha so'zlashuvchi no'g'oylarni, Idil (Ural daryosi) tatarlarini, o'zbeklarni, qirg'iz va qozoqlarni o'g'uzcha so'zlashadigan turkmanlar, ozarbayjonlar, qirim tatarlar va Usmonli turklari bilan birlashtirish maqsadida tuzilgan edi". Bu iqtibosdagi o'zbeklarni turk-qipchoq qavmiga to'la kiritib yuborishdek xatoni qayd etgan holda shuni qo'shimcha qilamizki, G'asprali o'z o'rta tilining asoslarini yaratar ekan eski o'zbek tilini, ya'ni chig'atoychaning unsurlarini ham boshqalar qatori olgan edi. Buni jumladan, jadidchilik harakatining yo'l boshchilaridan hamda eng teran tadqiqotchilaridan biri bo'lgan Ahmad Zakiy Validiy To'g'on (Togan, Ahmet Zeki Velidi) qayd etib o'tadi: " 19-asrning o'rtalarigacha Turkistonning har tarafida, G'arbiy va Sharqiy Turkistonda, qozoq va Qozon o'lkalarining barchasida umumiy chig'atoy tili qo'llanilar edi. 19-asrda koshg'arlik xo'jalar va Yoqubbekning tarixiga doir yozilgan asarlar bilan Xivadagi Munis va Ogahiy kabi mualliflarning va Qozog'istonda Anilay va Bo'key o'rdasida Jahongirxonning yozishmalarida qo'llanilgan til ayni shu tildir"². (Shuningdek, 19-asrning ikkinchi yarmida Rossiyaning Turkistonni bosib olishi natijasida eski o'zbek adabiy tili ("chig'atoycha")ning ushbu yuksak mavqeiga putur yetgan va uning qo'llanish doirasining torayishiga olib kelganligini ham nazarda tutish kerak). Gaspralining asarlari tili bilan Turkiston jadidlari tilida anchagina umumiy unsurlar uchrasa-da, o'rtadagi farqlar ham yetarli. Shunday bo'lsa-da, jadid adabiyotida uslubning shakllanishida G'aspralining hamda boshqa turk-tatar jadid matbuoti va adabiyotining ta'siri sezilarli darajada bo'lgan deyish mumkin. Bu mavzuni maxsus tadqiq etgan prof. A.K. Borovkov (A.K.Боровков) 1905-1917 yillardagi o'zbek matbuoti va adabiyotining (bu yillarda jadid matbuoti va adabiyoti o'lkaning ijtimoiy turmushida keng o'rin egallagan edi) tilida turkcha, tatarcha unsurlar juda

ko'p bo'lishiga qaramay, o'zbek tili o'ziga xos belgilarini saqlab qolgan edi, deb ko'rsatadi. Ismoil Gaspralining tilga doir qarashlarida hukm surgan boshqa yondashuvlar, jumladan, turkiy tilni "tozalash", rus tilini va umuman til o'rganishni targ'ib etish turkistonlik jadidlarning aksariyati ijodida ko'ramiz. Jumladan, Abdulla Avloniy o'zining "Turkiy guliston yoxud axloq" asarida til sofliigi uchun kurashish lozimligini uqtiradi, uning fikricha, "Biz, turkistonlilar milliy tilni saqlamak bir tarafda tursun, kundan kun unutmak va yo'qotmakdadurmiz. Tilimizning yarmiga arabiy, forsiy ulangani kamlik qilub, bir chetiga rus tilini ham yopishtirmakdadurmiz. Durust, bizlarga hukumatimiz bo'lg'on rus lisonini bilmak hayot va saodatimiz uchun osh va non kabi keraklik narsadur. Lekin o'z yerinda ishlatmak va so'zlamak lozimdur. Zig'ir yog'i solub, moshkichiri kabi qilub, aralash-quralash qilmak tilning ruhin ibuzadu. Chorizm jadidlarning faoliyatlariga shubha va qo'rquv bilan qaragani hamda bu harakatlar zamirida Turkistondagi rus hokimiyatiga xotima berish yotadi deb hisoblagani uchun yirik jadidlarning orqasidan kuzatuv uyushtirgani ma'lum. Bunday kuzatuvlarda jadid harakati vakillarining til borasidagi faoliyatiga ham urg'u beriladi. Jumladan, Munavvar Qorining ustidan yozilgan bir maxfiy "ma'lumotnoma"da quyidagicha yoziladi: "... (Munavvar Qori) 1910 yilda turkistonliklar nomidan Davlat Dumasiga mahalliy maktablarni o'zgartirish hamda ularda ona tilida o'qitishni yo'lga qo'yish haqida murojaatnoma yozdi. 1913 va 1914 yillarda barcha yig'inlarda (jadidlar yig'inlari ko'zda tutilmoqda— ishtirok etdi hamda Farg'ona viloyatidagi maslakdoshlarining ishlarini tekshirish uchun borib keldi. Uning haqida yuqorida bayon etilganlardan va o'lka oxrankasining ishlarida bu odam to'g'risida to'plangan ma'lumotlardan kelib chiqib, Munavvar Qori Abdurashidxonovni siyosiy jihatdan ishonarsiz, ruslarga va Rossiyaning boshqaruv tizimiga dushmanona kayfiyatda bo'lgan shaxs sifatida Turkiston o'lkasini boshqarish haqidagi "nizom"ning 15-bandiga binoan Turkistondan chetga surgun qilishni taklif etaman". O'zbek jadidchilik harakatining yetakchi vakillaridan Mahmudxo'ja Behbudiy, Abdulla Avloniy, Fitrat,

Cho'lponlarning tilga bo'lgan qarashlarida puristik nuqtai nazar ham mavjudligini ham ko'rish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Абжалова М. Матнларга автолингвистик ишлов бериш тизимлари // Шестая Международная конференция по компьютерной обработке тюркских языков «TurkLang-2018». (Труды конференции) – Ташкент, 2018. – 320 с.
2. Абжалова М.А. Ўзбек тилидаги матнларни таҳрир ва таҳлил қилувчи дастурнинг лингвистик модуллари (Расмий ва илмий услубдаги матнлар таҳрири дастури учун): Филол. фан. Бўйича фалсафа доктори (PhD) диссер. – Фарғона, 2019. – 164 б.
3. Akhmedova D.B., Mengliev B.R. Semantic Tag Categories in Corpus Linguistics: Experience and Examination International Journal of Recent Technology and Engineering (IJRTE) ISSN: 2277-3878, Volume-8, Issue-3S, October 2019. – P. 208-212.
4. Захаров В.П. Корпусная лингвистика. Учебно-методическое пособие. – Санкт-Петербург, 2005.– 48 с. – С. 34.
5. Кутузов А.Б. Корпусная лингвистика. – Лицензия Creative commons Attribution Share-Alike 3.0 Unported // lab314.brsu.by/kmp-lite/kmp-video/CL/CorporeLingva.pdf.
6. Karimov R., Mengliev B. Theoretical fundamentals of uzbek-english parallel corpus / Journal of critical reviews. ISSN- 2394-5125. – VOL 7, ISSUE 17, 2020. – P. 73-76.;
7. Karimov R.A., Mengliev B.R. The Role of the Parallel Corpus in Linguistics, the Importance and the Possibilities of Interpretation International Journal of ngineering and Advanced Technology (IJEAT). ISSN: 2249 – 8958, Volume-8, Issue-5S3 July 2019. – P. 388